

Bədən üzvləri ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr

Tərlan Abdullayeva

Magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abdullayevaterlan7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2027-301X>

XÜLASƏ

Dildəki frazeoloji birləşmələri öyrənən Frazeologiya elmi dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi dilin xüsusi təbəqəsini təşkil edir. Bu birləşmələrin tarixi kökləri qədim dövrlərə dayansa da, onun müstəqil bir elm kimi inkişafı XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Frazeologiyanın bir elm kimi tədqiqi tarixi isveçli dilçi alim Ş.Ballinin adı ilə bağlı olsa da, linqvistik inkişafın öyrənilməsi tarixi rus dilçiliyi ilə əlaqəli olmuş, bu haqda çox sayda elmi əsərlər, həmçinin tədqiqat xarakterli məqalələr yazılmışdır. Dilin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu vahidlər dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz və zəngin xüsusiyyətə malik qatını təşkil edir. Məqalədə bədii ədəbiyyatda istifadə edilən bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr araşdırılmış və verilən nümunələr əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dilçilik, frazeoloji
birləşmələr, bədən
üzvləri, somatik
ifadələr, bədii
ədəbiyyat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.01.2023

qəbul edilib: 26.02.2023

Phraseological combinations related to body parts

Tarlan Abdullayeva

Master student, Baku Eurasian University. Azerbaijan.

E-mail: abdullayevatarlan7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2027-301X>

ABSTRACT

Phraseology, which studies phraseological combinations in the language, constitutes a special layer of the language as an independent branch of linguistics. Although the historical roots of these compounds date back to ancient times, its development as an independent science is considered to be from the beginning of the 20th century. Although the history of the study of phraseology as a science began with the Swedish linguist S. Balli, the history of the study of linguistic development was related to Russian linguistics, and many scientific works and research articles were written in this regard. Phraseological combinations have a special importance in the enrichment of the language. These combinations form an integral and rich feature layer of the vocabulary of the language. In the article, phraseological combinations related to body parts used in fiction were investigated and included in the research.

KEYWORDS

linguistics,
phraseological units,
body parts, somatic
expressions,
belles-lettres

ARTICLE HISTORY

Received: 05.01.2023

Accepted: 26.02.2023

Giriş / Introduction

Frazeologiya (yun. *phrasis* – ifadə, *logos* – təlim) – dildəki frazeoloji birləşmələri geniş mənada öyrənən dilçiliyin müstəqil bir şöbəsidir. Bu ifadələr xalqın həyat və məişətini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, müdrikliyini, milli psixologiyasını aydın və parlaq şəkildə əks etdirir.

Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməz, bütövlükdə məcazi mənəni ifadə edən sabit söz birləşmələridir. Bu birləşmələrdə sözlər üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini digəri ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək mümkün olmur. Bu mənada, komponentlərin bir-birinə mənəca yaxın və ayrılmaz olması frazeologizmlərin sabitliyini göstərir. Frazeologizmlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə saflaşır, obrazlılığı, ekspressivliyi, ifadəliliyi artırmaqla nitqin səlisliyini, emosionallığını təmin edir. Onların izahı tərkib üzvlərinin mənaları əsasında deyil, bütövlükdə müəyyənləşir. Belə ki, bu cür birləşmələrin mənalarını forma və məzmun vəhdəti baxımından yanaşmaqla açmaq mümkündür.

Frazeoloji birləşmələr məzmun müxtəlifliyinə görə seçilir: dini yaşam tərzi və adət-ənənələrlə bağlı yaranan frazeologizmlər; alqış səciyyəli frazeologizmlər; etik-davranış səciyyəli frazeologizmlər və s. Bu birləşmələrlə yanaşı, bədii ədəbiyyat nümunələrində bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji ifadələrə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu cür ifadələr xüsusilə diqqət cəlb edir. Əsərdə təpə (baş), ağız, alın, ayaq, ənsə, sümük, göz, qarın, qaş, talu (qabırğa), dırnaq, saç və s. bədən üzvləri ilə bağlı somatik ifadələr işlədilmişdir.

Başına (qəza) gəlmək:

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz [12, s.31].

Başına iş gəldi, yoldaş dəyərəm [12, s.8].

Başına çıxmaq – ağılı aparmaq:

Şərabın istisi başına çıxdı [12, s.95].

Ağız açmaq:

Ağız açıb ögər olsam, üstümüzə tənri görkli [12, s.39].

Ağzının suyu axmaq:

Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı [12, s.87].

Ayağına düşmək:

Cübbəsilə-çuxəsilə Beyrəgin ayağına düşdi [12, s.65].

Bağrı yanmaq:

Yandı bağrım, göynədi içim [12, s.61].

Yalnızca oğul görünməz bağrım yanar [12, s.72].

Ğafil baş:

Ğafil baş ağrısının beyni bilür [12, s.32].

Belim qüvvəti:

Tutar belim qüvvəti oğul [12, s.66].

Çatma qaşlı:

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum [12, s.35].

Başa qaxınc qaxmaq:

Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz Bəgləri mənim başıma qaxınc qaxarlar [12, s.46].

Bağır basmaq:

Dəliü ozan gəldi; baş endirdi, bağır basdı, salam verdi [12, s.63].

Alnına çıxmaq – sərxoş olmaq:

İçüb-içüb Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərabın istisi çıxdı [12, s.42].

Verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji ifadələr şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında üstünlük təşkil etmişdir. Bu tip ifadələrə poetik dilin lüğət tərkibində daha sıx formada rast gəlinir. Belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “baş” və “əl” sözləri ilə əlaqəli 200, “qulaq”, “ayaq”, “ağız” sözləri ilə əlaqəli 100-ə yaxın, “göz”lə 300-dən çox, “dil” sözü ilə bağlı 100-dən artıq somatik ifadələr verilmişdir.

Qol-qanad açmaq; əlləri qoynunda qalmaq:

*Hamı uca tutsun insan adını,
Qoy qəlbi qaralar yanıb yaxılsın.
Yaxşılıq açanda qol-qanadını,
Yamanlıq əlləri qoynunda qalsın* [3, s.4].

Gözünün altına almaq; gözüm üstə yerin var; üzü ağ etmək:

*Mən də gedəsiyəm, ay ana torpaq
Nakam taleyim də qorxutmaz məni.
Necə ki, arzumda axan kürün var
Gözümün altına almışam səni
Ölsəm də, gözümün üstə yerin var [4, s.5].*

*Sən sönməyə qoymadın babaların odunu,
Üzün ağ olsun, oğul, üzümü ağ elədin [4, s.5].*

Qapının ağzını kəsdirmək:

*Dedin ömrümüzün odu bir qarış,
Yüz ocaq söndürür bəzən bir ömür.
Vallah, gözümüzü açıb yumunca,
Qapının ağzını kəsdirir ölüm [4, s.5].*

Üzə vurmaq; üzə gülmək; üzə durmaq:

*Bəlkə, min suçumu bilmisən mənim,
Birini üzümə vurmamısan heç.
Eyhamla üzümə gülmüsən mənim,
Bircə yol üzümə durmamısan heç [7, s.84].*

Ağızdan söz qapmaq:

*İkrahla seyr edirəm kişi donluma yanı
Ağızlardan söz qapıb ovuclara qoyanı [4, s.7].*

Qaşla göz arasında olmaq:

*Ömrə bel bağlama, ömür əzəldən
Amana bənd olub, aman, ay aman!
Ölüm qaşnan gözün arasındadır
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman! [4, s.8]*

Belinə yaraq olmamaq:

*Heç kimin payına ortağ deyiləm,
Heç kimin belinə yaraq deyiləm,*

*Heç kimin başına daraq deyiləm,
Heç kimin önündə qatlanmaz dizim.*

*Mən ki durmuşam öz köküm üstə
Kimə neynəmişəm, a canım, gözüm,
Mən ki dolanıram öz tüküm üstə,
Özüm çıxarıram sudan çulumu,
Bəs niyə kəsirlər mənim yolumu [4, s.8-9].*

Burnun ucu göynəmək:

*Könül nə danışır, könül nə deyir,
Gəlib-gedənlərin həsrəti canda.
Necə də burnumun ucu göynəyir,
Köhnə kişiləri xatırlayanda [4, s.30].*

*Məsləksiz adam var, yaşar birtəhər
Yoxdur ki, tapıla üz bişərəfdə.
Tərəzi gözüne girsə tərəflər
O, quyruq bulayar ağız tərəfdə [4, s.28].*

*Nə qədər ümidin toxundu daşa,
Nə qədər istəyin gözündə qaldı.
Bədənin torpaqda daldalansa da,
Döyünən ürəyin sözündə qaldı [4, s.28].*

*Ay usta, o daşı hörmə binaya,
Gözüm su içməyir o daşdan, deyim.
...Bir daşı quyuya salır bir dəli, –
Kar aşmaz sonrakı fəsaddan, deyim,
Usta, göz qoyursan belələrinə,
Üzməyi bacarmır – gedir dərinə.
Burnundan uzağı görə bilməyir,
Dərsi alimlərə vermək istəyir [4, s.34].*

Azərbaycan ədəbiyyatında qadın şairlərinin dilində də somatik frazeoloji ifadələrə rast gəlinir. XX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirvarid

Dilbazi yaradıcılığından verilmiş aşağıdakı misralar bunun bariz sübutudur. **“Əl” sözü ilə bağlı somatik frazeoloji ifadələr:**

*Əlin işdən-gücdən soyuyan zaman
Qoymaz səni özgə mərhəmətinə* (M.Dilbazi).

“Oyan, qəhrəmanım! Yurd əldən gedir” (M.Dilbazi).

*Bu yükləri çəkmir sənə,
Gəl, məndən əl götür, ey qəm!* (M.Dilbazi)

“Bağır” sözü ilə bağlı somatik frazeoloji ifadələr:

Lələnin bağı yandı, təzədən [12, s.64].

*Yaşadıqca cavanlana, enlənə,
Bir hicabda, bir pərdədə əylənə,
Nitqü nəfəsindən canlar dinlənə,
Şirin danışiban xoş gülən gərək* (M.P.Vaqif).

*Basaydı üzümə gül ayağını,
Öpəydim üzünü, həm dodağını,
Gah açıydım ağ sinənin bağını,
Qoynundakı qoşa narı görəydim* (M.P.Vaqif).

Nəticə / Conclusion

Azərbaycanda keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq frazeoloji axtarışlar yüksək nəzəri səviyyədə aparılır. Bir sıra özünəməxsus konsepsiyalar yaradılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili frazeologiyasının bir sistem kimi öyrənilməsinə hələ də ehtiyac duyulur.

Müşahidə etdiyimiz kimi, somatik tipli frazeoloji birləşmələr bədii ədəbiyyatımıza, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatına xüsusilə rəng qataraq ona obrazlılıq və canlılıq verir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinin hərtərəfli aspektdə öyrənilməsi aktual xarakter daşıyır. “Bədən üzvləri ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr” mövzusunun araşdırılması da, məhz bu səbəbdən irəli gəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Araslı H. (2004). Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 269 s.
2. Arif H. (1985). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, Yazıçı. I c., 408 s., II c., 251 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 239 s.
4. Hüseynov M. (2013). Poetik frazeologiya. Bakı, Elm və təhsil. 166 s.
5. Xəlil R. (1989). Hara gedir bu dünya. Bakı, Yazıçı. 230 s.
6. Kəmərlı A. (1984). Ömrümə düşən işıq. Bakı, Gənclik. 152 s.
7. Kəsəmənli N. (1988). Hamısı sevgidəndir. Bakı, Gənclik. 220 s.
8. Kürçaylı Ə. (1980). Ülkər. Bakı, Yazıçı. 236 s.
9. Məmməd İ. (1983). Döyüş, qələbə. Bakı, Yazıçı. 229 s.
10. Sadıq F. (1985). Məndən soruşsalar. Bakı, Yazıçı. 326 s.
11. Vahabzadə B. (1987). Axı dünya fırlanır. Bakı, Yazıçı. 208 s.
12. Zeynalov F., Əlizadə S. (1988). Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı. 265 s.